

Pál József

(Szegei Tudományegyetem)

„*Bene ascolta chi la nota*” – észben tartandó bölcs tanácsok a *Commediában*

A leglényegesebb különbség, amely az irodalmi művekre vonatkozó, jelenleg általánosan elfogadott meghatározás: “wholes, conceived in the free imagination” (WELLEK (1955, 285)¹ és a középkori vélekedés között van, legegyszerűbben a jelzőben ragadható meg. Dante képzelete a legkisebb mértékben sem volt szabad a szó mai értelmében, sőt, ő maga és művészi intuíciója majdnem minden tekintetben rajta kívül álló okok miatt és erők által gúzsba volt kötve. Amit a teremtett világról tudott és írt, azt az antik és korabeli természet- és történelemismeret részleteiben határozta meg. Ami a Teremtő dicsőségéről, az ember állapotáról és a túlvilágról szólt, azt az általa jól ismert, s a skolasztikával, Tamással megújuló keresztény teológia határozta meg. Saját maga észre térítésének, illetve az emberiség Isten felé fordításának feladatát maga Szűz Mária jelölte ki számára, s a kettős cél elérése hogyanjának útját és módját is. Ehhez folyamatosan kapott „fentről” vezetőket (Vergilius, Mathelda, Beatrice, szent Bernát), akik a (el)tévedésektől óvták őt mind fizikai, mind doktrinális értelemben.

Szabadsága leginkább a másik *hogyanban*, a poétikai eszközök alkalmazásában lehetett. (Bár itt is Ámor diktálására dolgozott.) A feladatra való kiválasztása, mint Mária kérését teljesítő Beatrice állította, főleg annak köszönhető, hogy az isteni kegyelem Dante számára különleges költői adottságokat² biztosított, s ez nagyobb súllyal esett latba, mint később purgatóriumi vezekléssel feloldozandó bűnössége. Tehetsége tette alkalmassá arra, hogy láthassa az igazi valóságot. A lehetőség azonban súlyos terhet rótt reá: mindazt, amit látott a lehető legnagyobb pontossággal kell versbe szednie, hiszen ő, egyedül ő adhatott költői módon hírt arról, ami odaát történik, vagyis arról, hogyan látja és ítéli meg Isten az embert³ Nemcsak, mint Ámor sugalmazásának lejegyzője, hanem mint helyzetekről és mások szavairól tudósító is fontos szerepet kapott. Beszélgető társai (Brunetto Latini, Cacciaguida és sokan mások) rendszeresen küldenek vele üzenetet a földiek számára. Szent Péter például arra kérte Dantét, visszatérte urán mondja el azt, amit tőle a hitről hallott (Par.27.64-66), ez sokak számára hasznos lesz.

Az ars dictaminis valamennyi akkor ismert területén hatalmas ismeretanyaggal rendelkező, költői tevékenységét a kezdetektől fogva folyamatosan racionális, elméleti

¹ A mondat befejezése: whose integrity and meaning are violated if we break them. *Képzelet és egész* (vagy szinonimáik) nélkül nehéz elképzelni bármilyen általános költészet-meghatározást. Nem mond ellent az utóbbinak az állítás sem, hogy a művészi alkotás valójában a befogadással jön létre. Dantéről szóló tanulmányban helyénvaló erre Aquinói szent Tamás terminológiáját idézve magyarázatot adni: a potenciálisan egész mű a befogadóban aktuálisan egész mű lesz.

² „jó szokás csirája benne csodálatos gyümölcsre érhet: ogne abito destro fatto avrebbe in lui mirabil prova”, Pg. 30.116-117. A benne lévő minden jó képesség (habitus) csodálatos eredményeket hozott volna létre.

³ Beatrice szavai a keresztény világ történetét szimbolizáló egyház szekere megjelenésekor: „s megírni bűnös világod javára majdan, amit látsz, most hatolj be mélyen!: Però, in pro del mondo che mal vive, / al carro tieni or li occhi, e quel che vedi, / ritornato di là, fa che tu scrivi”.Pg.32.103-104. (Az eredetiben benne van: ha visszatérsz a földre.)

érvekkel ellenőrző és magyarázó, az *ornatus et scientia* ideálját ezáltal is megvalósító Dante az antik és középkori poétikákban csak részben találta meg azokat az eszközöket, kategóriákat és meghatározásokat, amelyekre vállalkozásához feltétlenül szüksége lett volna. Nemcsak új nyelvet (PÁL, 2012), hanem új költészetelméletet is kellett alkotnia.

A limbusban tovább elmélkedő Arisztotelész (*maestro di color che sanno*, Inf.4.131) hatalmas tekintélynek örvendett, művei metafizikai, logikai, morális, politikai és lelki kérdésekben állandó referenciapontot jelentettek. Ugyanakkor nincs bizonyíték arra, hogy Dante ismerte volna a *Rétorikát*⁴. A *septem artes liberales* a hét bolygó egéhez kapcsoló elképzelés szerint a retorika két okból hasonlítható Venushoz. Mind ragyogó világossága (*chiarezza*), mind a szónokoknak a bolygóét ismétlő szokása miatt gyönyörű (*soavissimo*)⁵. A meggyőzést Dante a stílus díszítettségére bízta, amely meghaladja a grammatika merev szabályait és eltekinthet a logikus érvelés szigorúságától. A Jóság a *sentenziában*, a szépség az *ornamentumban* található. Mindkettő előfeltétele annak, hogy a költő „megmozdítsa” olvasóját. Nem említette Dante Quintilianus nevét, de valószínűtlen, hogy ne ismerte volna valamelyik művét (az *Institutio oratoria* mellett a *Declamationes maiores* című exemplagyűjtemény ismert volt a középkorban). Cicero két ide kapcsolható művét, *De Inventione*, *Rhetorica ad Herennium* (a mnemotechnikai kérdéseket is tárgyaló írás szerzősége ma vitatott) viszont fel is használta⁶ (SHAPIRO 1999, 35. 183). Az antik retorika fő szabályát a mondottakhoz illő lapidáris rövidegességgel Vergilius foglalta össze. Nyolc szótagban figyelmeztette költőtársát: *Parla e sie breve e arguto* (Pg.78: beszélj, legyél rövid és világos).

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a XII. és XIII. századi retorika és költészetelmélet szerzők művei, Johannes de Garlandia (*Poetria*), Matteo de Vendôme (*Ars versificatoria*), Goffredo Vinsauf (*Poetria nova*), Everardo Alemanno (*Laborintus*) nem gyakoroltak rá mély hatást. Egy-egy részben talán kimutatható valamiféle kapcsolat. Garlandia a *De vulgari eloquentia* néhány helyén és idézeteiben tűnik fel. Everardo *significando notet* kifejezésében esetleg felfedezhető a *noto ... vo significando* (Pg. 24. 53-54) forrása, amely a stilnovistákról szóló és Dante saját költészetét hangsúlyozottan jellemző tercinában található. Nemcsak azzal dicsekedhetett, hogy egy évezred óta ő az első és egyetlen, aki „Apolló fájának lombjával ékesíti magát” (Par.1.25-33), hanem a keresztény Európa első igazi gyakorlati poétika-szerzőjének pózában is joggal tetszeleghet. Újdonsága abban a módban áll, ahogyan a céljának alárendelte az egymással egyébként összhangba hozott antik és középkori versszerzési szabályokat, amelyeket, ennek megfelelően, eléggé szabadon kezelt. A poétikai előírásokat, éppúgy, mint maguknak a szövegeknek a tartalmát vagy üzenetét, allegorikusan vagy szimbolikusan értelmezte. Csak akkor volt lényeges

⁴ Aquinói szent Tamás barátja, Gulielmus de Moerbeke 1278-ban latinra fordította, de ismeretlen maradt. Dante ismerte Arisztotelész *Államának* Moerbeke általi fordítását és a *Monarchiában* fel is használta. (CASSEL, 290. 258.)

⁵ „Rettorica è soavissima di tutte l'altre scienze”, a reggeli megjelenésekor a szónok közvetlenül beszél a hallgatókhoz, este viszont írásban a távollévőkhez. *Convivio* II. könyv XIII. fejezet. A trivium harmadik tudományát a költő közvetlen hosszú t-vel írta, *rettorica*, ami alapján feltételezhető, hogy korának (francia) szokása szerint nem a *rhétor* (beszélő, aki meggyőz), hanem a *rector* (vezető, kormányozó) szóból származtathatta. Ami kapcsolódhatott a középlatin *dictare* (= költői művei írni) szó szemantikájához, amely megőrződött a németben (dichten, Gedicht, Dichter).

⁶ *Monarchia*, II.5 „...mondta Tullio a Retorika első könyvében: 'a törvényeket mindig az állam javára kell értelmeznünk'”.

számára a poétikai-retorikai eszköz pontos alkalmazása, ha ezzel valami más összefüggésre is rá tudott világítani (ilyenek voltak általában a rímek), vagyis a hatékony kifejezéshez használt eszközök nem kelhettek önálló életre, mivel az *igazat* szerette nem a *szót*.

Ernst Robert Curtius az egységesen szemlélt európai irodalmi hagyomány történetének középkori sajátosságai között külön alfejezet szentelt a *sententiának* és az *exemplának*. Véleménye szerint a természettudományban elmaradott keresztény korszak az ismeret forrása mellett a bölcsesség tárházának is tekintette az *auctores* műveit. Az antik költők verssoraiban ezrével találtak szabatos formában összefoglalva pontos lélektani megfigyeléseket, az élet különböző területére érvényesíthető normákat, könnyen megtanulható mnemotechnikai formulákat. Ezeket katalógusokba gyűjtötték. A *gnómák* ismeretének Arisztotelész, a valamiféle jogi értelemben vett ítéletet (is) tartalmazó *sententiákéban* Quintilianus volt a kiinduló pont, rajta kívül a középkor Ovidiust tisztelte *sententia virágaival teli* műveiért (CURTIUS, 2002,67-71). Curtius ennek a résznek a legvégén csak egy, a téma szempontjából mellékes mozzanat kapcsán említette Dantét, holott a firenzei költő a *központi erőtér*, akibe minden összefut, s akiből minden kiágazik, s ennek megfelelően torony magasan leggyakrabban hivatkozott szerző nála. Ennek oka, véleményünk szerint, a szakszavak, illetve az általuk jelölt költői szándékok és műveletek szétválása.

A terv megvalósításához Dante a megszólított *lettor* valamennyi értelmi és érzelmi képességét mozgósítani akarta. Kifejezőkészsége minden eszközét felhasználta, hogy találó és erőteljes kifejezésekkel érzékszerveinek reakcióit is irányítsa, amihez minden eszközt igénybe vett: a borzalmas hangeffektusoktól a mennyei zenéig, a szörnyű büztől a legfinomabb illatokig, az undorító csúfságtól a lenyűgöző szépség látásáig. Mind az *amit*, mind az, *akinek* különbözött a korábitól. A antik szerzők elől elzárt, de számára feltárulkozó igazi valóság leírása a költőtől jóval alaposabb szakmai ismereteket igényelt, mint amit az egyébként megbecsült a régiektől tanulhatott. Üdvözülésre teremtett, költészete erejével lenyűgözött és birtokba vett emberhez a siker reményében különleges módon lehetett szólni, széttörve és másként újra összeállítva a költői kifejezésre vonatkozó teljes hagyományt. Ágostonnak *A keresztény tanításról*⁷ (SZENT ÁGOSTON, 2000, 236-243) szóló hermeneutikai művéből is kiinduló Dante egyik fő törekvése pedagógiai jellegű volt: az eljövendő generációk észre térítése. Ehhez kívánta mozgósítani a *költészettudomány* teljes arzenálját. A *Commediában* gyakoriak az oktatásra emlékeztető szituációk: hol olvasóit ülteti be iskolai padokba, mondván, még élesíteniük kell az elméjüket, hol ő maga ül be ezekbe (hiszen saját üdvözüléséről is gondoskodnia kell). Szent Péter kérdéseire mint izguló baccalaureus válaszolt, szent Jakab *professornak* készségesen mint eminens tanuló⁸.

Az olvasókhöz való szólás egyik lehetséges, egyszerű és igen hatékony módja a rövid, könnyen megjegyezhető, fontos igazságot tartalmazó frázis. Dante költői alapállása következtében az élet legkülönbözőbb területeire vonatkozó tanácsok állítmányai bármilyen igemódban állhatnak. A felszólító mellett nem ritka (és nem kevésbé hatásos) a kijelentő vagy kérdő forma. Gyakoriak a metaforákba kódolt üzenetek. Szükséges, hogy követésére belső

⁷ IV. könyv.23-29.

⁸ Par. 25.64-66. Az itt szereplő *discente* szó, a *chiesával* kiegészítve a hit igazságát tanuló hívők együttesét jelenti.

kényszert érezzen az olvasó. A *tanács* célja, hogy axiomatikus meglátások hangoztatásával – a hosszas érvelés a *sapientia* erényére és más ajándékokra tartozik – igazi énjéhez vezesse el azt, aki erre igényt tart. Aki nem, az nem érdemel figyelmet, mint a pokol bejáratánál futkosó, Istentől kapott képességüket sem jóra, sem rosszra nem használó közönyösök: „*non ragioniam di lor, ma guarda e passa*”⁹. Mind személynek szóló közvetlen, mind hasonlaton keresztüli közvetett tanács olvasható az antipurgatoriumban, amikor Dante kedve és ereje lankadt.

Vien dietro a me, e lascia dir le genti:
sta come torre ferma, che non crolla
già mai la cima per soffiar de' venti¹⁰;

Három öt-hét szótagból álló tanács másfél sorban. A követés, mások beszédének figyelmen kívül hagyása, a szilárdan álló torony vagy helycsúcs motívumai a műben másutt is megtalálhatók. Ezeket néha tovább fejleszti. Az igazság ismerete és kimondásához szükséges *erősség* juttathat örök hírnévre. Minél magasabbra emelkedik, annál jobban fogják tépázni őt az ellenséges erők: „*le più alte cime più percuote*”¹¹. Őse, Cacciaguida szerint csak a hitelességével kell törődnie.

Antik retorikai szakszavak használatáról

Ilyen típusú költői eszközzel természetesen a Dante előtti költészet is bőségesen élt. A jelenséget definiáló klasszikus szakszavak azonban nem vagy csak nagy megszorításokkal és kis részben alkalmazhatóak. A *sententia*, *exempla* szavakat általában köznapi értelemben használta, nincs *enthüméma* („észben tartandó”), *gnóma*¹² (*aforisma*), *maxima*. A *detto* (főnévi értelemben ...előfordulás, *di(ce)re*, „szavak által megismertetni”) és a *motto* (9, *muttire* „motyogni, halkán beszélni” igéből) főnév a *Commediában* „beszéd, megszólalás” általános jelentésben szerepel, nem poétikai szakszóként.

Az *exemplum*, *exempla(r)ia*¹³ kifejezéseket túlvilági látogatása során le sem írta. A szavak latin nyelvű műveiben mintegy tucatnyi alkalommal szerepelnek ugyan, de mindannyiszor *példaként*. Még a *De vulgari eloquentia* második könyvében is csak így, jóllehet kedvenc latin, provanszál és olasz nyelvű költők seregszemléje kitűnő lehetőséget

⁹ Ne beszéljünk többet róluk: nézd meg s menj tovább. Pok.3.52.

¹⁰ Pg.5.13-15: Gyere mögöttem, és ne törődj azzal, hogy az emberek mit mondani: / egyenesen álljál, mint a torony, amelynek nem esik le a csúcsa, bármilyen szél is fújja.

¹¹ A magasabb csúcsokat jobban sújtja. Par.17.134. (A metaforát Senecától, Ovidiustól vagy Horatiustól is vehette.)

¹² Arisztotelész *Poétikájának* második könyve 21. fejezetében foglalkozik vele. Ha maga a terminus nem is szerepel Danténál, de az általa jelölt közlési szituáció, érintettség, általános-konkrét viszony, erkölcsi tartalom, rövidsége törekvés, érthetőség igen. „A gnómák nagyon hasznosak a beszédben; először a hallgatóság műveletlensége miatt: örülnek ugyanis, ha a szónok általánosságban beszélve olyan véleményekre utal, amelyeket ők a sajátjuknak tartanak.... valamely általános természetű kijelentés ... igazát saját bőrükön érzik...” Illetve, „...jellemre hatóvá teszi a beszédet... van erkölcsi tartalom, amelyekben világos a szónok választása ... ha a gnómák tisztességesek, tisztességesnek tüntetik fel a szónokot is.” (ARISZTOTELÉSZ, 1991, 120-121). A következő fejezet az enthümémákról szól, az idézett vélekedés megfelelő forrásáról, a tanácsról, a bőbeszédűség ellen, a logikus érvelésről stb. (121-123. lapokon). Általánosságban: (WERNER, 1966).

¹³ Görög *Paradeigma*, kb. „bemutatásra szolgáló (elbeszélés)”, majd I. század után: „példa-alak”, valamilyen minőség megtestesülése egy személyben (*eikón*, *imago*). (CURTIUS, 2002, 69-70).

biztosíthatott volna számára a szavak általa jól ismert retorikai szakterminológiaként való idézésére¹⁴. A *Paradicsomban* (és csak ott) vulgáris nyelvű fordítása háromszor *esempio* és egyszer *esemplare* alakban szerepel. Mindannyiszor nagyon hangsúlyos helyen: az első énekben Beatrice általános igazságként az érzékszervek benyomásaira támaszkodó emberi értelem gyengeségéről beszélt. Az emberen túlivá változó, itt még tudatlan Dante a benne végbemenő folyamatokat nem saját belátása alapján, hanem a csodálatos fű hatására tengeri istenné váló Glaukosz történetén keresztül foghatta fel¹⁵. A jó mellett a rossz példát a simoniákus pápák¹⁶ adták (Par.18.124-126), míg Isten haragja ki nem űzi a kufárokat a jelekből (*segni*) és mártírvérből épült templomból. Árulkodó viszont az eset, amikor a kettő egymás mellé került. A paradicsom kilencedik égében Danténak már rálátása volt az angyali rendekre éppúgy, mint visszafelé a teljes forgó univerzumra. A kettő működése között ellentétet vélt felfedezni, s a csomót még senki sem tudta feloldani. „l'esempio e l'esemplare non vanno d'un modo”. Az előbbi szó *ideát, formát* jelentett, az utóbbi ennek hozzá idomuló *figuráját* (AUERBACH, 1946, 474-489 és AUERBACH, 1979, 174-220), leképeződését a teremtett világban.

A *Commediában* a *sentenza*¹⁷ poétikai terminusként nem szerepel. A három különböző *canticabeli* előfordulásai nem mutatnak specifikus jegyeket. Használta mind szereplőként (párbeszédekben), mind szerzőként, narratív részben. A szó részben megőrizte jogi (ítélet) vonatkozásait: a *gran* jelzővel együtt vagy az utolsó ítéletet¹⁸, vagy általában a megmagyarázott igazságosságot jelenti, mint amilyen Beatrice szavai szerint Krisztus halálának zsidókon való megbosszulása volt (*di gran sentenza ti faran presente*, Par.7.24). A *te* Arisztotelész *Etikájára* (Vergilius Danténak) való hivatkozásban a szó ítéletet, büntetést jelent (*Se tu riguardi ben questa sentenza*, Inf.11.85). Platón *Timaios*¹⁹ának kontextusában kétszer is feltűnik. Beatrice előbb a preegzisztencia és a lélek égi visszatérésének helytelen állítását idézte (*secondo la sentenza di Platone*, Par.4.24), majd, az előbbi folytatásaként, de a *sentenzát* mögöttes, igazi vélemény értelemben használva mentegette őt. Nem hasonló a paradicsomi világ ahhoz, amit Platón a *Timaios*szban írt, de lehet, hogy az antik filozófus másként gondolta, mint amit szavai szó szerint jelentenek (*e forse sua sentenza è d'altra guisa*, Par.4.55.).

“Megállapítás”, “megerősítés” jelentése volt akkor, amikor a tőle mennyei protekciót kérő Marco Lombardóval a csillagok hatásáról és a szabad akaratról elmélkedett. A bölcs beszéd átmenetileg csak növelte benne a kételyt (*ora è fatto doppio / ne la sentenza tua, che mi fa certo / qui*, Pg.16.55-56). Egy kínossá vált találkozás során Dante saját, tudatlanságáról bizonyosságot tevő, rossz igeidőben álló mondatát határozta meg vele (*che qui ha 'inviluppata*

¹⁴ De vulgari eloquentia. II.6. Nec mireris, lector, de tot reductis autoribus ad memoriam: non enim hanc quam supremam vocamus constructionem nisi per huiusmodi exempla possumus indicare.

¹⁵ Par.1.67-72.

¹⁶ A túlvilágon azonosítható módon feltűnő kilenc pápa közül négy a pokolban a simoniákusok között, három a purgatóriumban (egyik téves adatok alapján), kettő a paradicsomban (XXI. János pozitív és XII. János negatív kontextusban) van. Pusztán a név említése alapján ennél sokkal jobb a helyzet.

¹⁷ A szót összesen 53-szor írta le, a *Commediában* tízszer főnévként, egyszer igei alakban.

¹⁸ *cercan' ei dopo la gran sentenza*, Inf.6.104, Dante Vergiliusnak, *oltre la gran sentenza non può ire*, Pg.10.111, Dante “kiszól” az olvasóhoz

¹⁹ Dante Ágoston, Cicero vagy Tamás közvetítésében ismerhette a latin fordítást.

mia sentenza, Inf.10.96). Bizonyos értelemben ez tényleg ítélet volt, hiszen a pontatlan szavak következtében fiát halottnak gondoló Cavalcanti végleg eltűnt. Vergliushoz kapcsolódóan háromszor fordult elő. A Pokol hetdik énekében (72. sor) “vélemény”, “álláspont”; a kilencedikben “szavak mögötti jelentés” (mint Platón esetében) aggodalomra okot adó helyzetben (*forse a peggior sentenza che non tenne*, 15. sor), amikor az isteni segítséget vártál. Utoljára a cumaei szibilla szélfúttá papírlapokon elkallódó orákulumát jelentette: *si perdea la sentenza di Sibilla*, (Par.3.33.66, az *Aeneiszben* is (443-451 sorok). Isten látásához közel elgyengült érzékszervekkel Dante nem tudta pontosan emlékezetébe vésni a minden emberi képességet meghaladó látomást, csak a szenvedély benyomása maradt.

Nem a *Commediában*, hanem XIII. episztolában előforduló *sententia votiva* témánk szempontjából külön figyelmet érdemel. A retorika szabályait figyelembe vevő *poetria* középkori terminussal jelölt ismeretanyag és ennek alkalmazása különbözteti meg az értékest a talmitól. A nagyok – írta Dante – szabály szerint alkotva szereztek költeményeiket, a többiek pedig éppen úgy, ahogyan esett. „Mivel munkánkat bizonyos elméleti tanításra kívánjuk fordítani, kell, hogy az ő poétai tudományukat utolérni igyekezzünk.”²⁰ Ehhez képest meglepően kevésszer (ötször) hivatkozik a *poetriára*, ezek közül a leggyakrabban idézett hely a komédia és a tragédia elméleti el- és meghatározására vonatkozó hely, de a műfajok leírásának (bukolikus ének, elégia, satíra, stb.) itt éppúgy szentelt teret, mint a szavak stiláris értéke, vagy a mesterfogások vizsgálatának. Dante következetesen *Poetria* címen hivatkozott Horatius *Ars poeticájára*. A régi írásnak adott új cím jele a szemléletbeli váltásnak. A *sententia votiva* jelzős szerkezet Horatius alapján (*Ars poetica*, 76. sor) hálaadást, beteljesedett kívánságot jelentett.

Az időbe vetett és az örök dolgok határán Dante²¹ hét lángot látott végtelenbe nyúló színes fénycsóvával. Körülötte az Ó- (24 vén, tízparancsolat), az Újtestamentum (négy állat) és a keresztény élet hét erényének szimbolikus alakjai tűntek fel. A fényugarak a szentlélek hét ajándékát szimbolizálták, amiről Izajás prófétára hivatkozva Dante a *Convivio*ban írt. “Éppen ezért kívánja szent Ágoston és Arisztotelész az *Etika* második könyvében, hogy az ember szoktassa magát a helyes cselekvéshez és szenvedélyei megfékezéséhez... a jó megszokás révén megkeményedjék és megszilárduljon egyenes tartásban”²². (A hivatkozott arisztotelészi részben olvasható a *Purgatorium* erkölcsfilozófiájának legfontosabb alapelve. A rossz hajlamoktól az ellenkező tevékenység gyakorlásával lehet megszabadulni.) A Szentlélek működésének tanát azonban nem az antik filozófusoktól, hanem elsősorban szent Tamástól vette. Témánk szempontjából az ajándékok legfontosabbika a *tanács*²³. A fenti jelenetet előkészítendő, Mathelda máris adott a tanácsra egy világos példát: *Frate mio, guarda e ascolta* (Testvérem, nézd és hallgasd, 15. sor). Az ég keze nyomát magán viselő *üzenet* szisztematikusan élt az emberek üdvözülés útjára térítésnek ezzel az egyszerű és hatékony eszközzel.

²⁰ Unde nos, doctrine operi impendentes, doctrinatas eorum poetrias emulari oportet. *De vulgari eloquentia* II.4.3.

²¹ Pg. 29. ének. Mathelda vezeti, de mellette van még Vergilius is, aki az imént javasolta neki: vétek lenne, ha nem érzékszervei pozitív benyomásait és saját belátását kezdené követni (Pg. 27. 133-142).

²² DANTE ALIGHIERI, (1965)320.

²³ Convivio, IV.21. „Li quali, secondo che li distingue Isaia profeta, sono sette, cioè Sapienza, Intelletto, Consiglio, Fortezza, Scienza, Pietade e Timore di Dio.”

A tanács ajándéka

Tamás a *Summa theologiae* második részében két alkalommal részletesen foglalkozott a Szentlélek ajándékainak meghatározásával, az erényekhez való viszonyukkal, s azzal, mi a különbség közöttük. A *prima secundae* LXVIII. kérdése második szakasza *respondeo...* részében pontosan ott jelölte ki az ajándékok “rendszer-tani” helyét, ahol, átvíve a földi és égi képességek teológiai viszonyát a költészetre, Dante utazása során éppen tartózkodott. Vegilius már ünnepélyesen elbúcsúzott tőle, a római költő adottságai, szellemi vezető ereje a földi paradicsomig tudták eljuttatni keresztény költőt, de még ott sétált mellette. Mindenki Beatrice érkezésére várt. Mielőtt azonban a személyes *megváltó* megjelent volna, feltárulkozott szemei előtt a Szentlélek. Működésének “eszközei” lettek az égre kivetítve láthatóvá. Itt nem elegendő a segítő ész (és az antik retorika eszköztára); a Szentlélek hatására, s ezzel új poétikára van szüksége²⁴.

Az emberben kettős indító lételv található, az egyik belső, ez az ész, a másik külső, ez az isteni sugalmazás. Az emberben van magasabb rendű tökéletesség, amely alapján felkészültté válik az isteni indíttatások befogadására. Ez a belénk helyezett tökéletesség az ajándék, amelynek révén a Szentlélek olyan dolgokban is ösztönöz, amelyekre nem elegendő az ész ösztönzése. Isten kétféle módon tökéletesíti az emberi tudatot: az ész természetes fénye alapján, illetve a teológiai erények (hit, remény, szeretet) által. Ugyan az utóbbi tökéletessége objektíve nagyobb, mint az előbbié, de az emberben megfordul a sorrent, mivel tökéletesebb módon képes birtokolni értelmének fényét, mint a rajta kívül és “felette álló” virtusokat. Az emberi észnek alávetett dolgokban az ember képes megfelelően tevékenykedni az ész ítélete alapján (Vergilius). A természetfeletti végső cél vonatkozásában nem elégséges az ész indítása, a Szentlélek ösztönzésére van szükség. “Az üdvözültek örökségébe ugyanis csak az juthat el, akit a Szentlélek indít és vezet.” (Beatrice és a szentek sora.) Az ajándékok bizonyos készségek, amelyek arra tökéletesítik az embert, hogy akarja követni a Szentlélek ösztönzését. A kettősség lehetőségként van bennünk, ha az ész parancsainak engedelmeskedő törekvő potenciákat az ész, a többi, Istennek engedelmeskedő potenciát egyfajta magasabb rendű potencia indítja. Így minden erényben, észben és törekvő potenciában szükségszerűen vannak ajándékok is.

Az ész megtalálja az igazságot és ítél róla. Két fajtája van: a spekulatív és a gyakorlati ész. Az igazság felfogására az előbbit az *értés* (Danténál ez látás is!), az utóbbit a *tanács* tökéletesíti. A helyes ítélkezésre a spekulatív értelmet a *bölcsesség*, a gyakorlatit a *tudás* teszi hibátlaná. A törekvő potenciát pedig másokhoz való viszonyban a *jámborság*, önmagához való viszonyban az *erősség*, az élvezetek megkívánása ellen az *istenfélelem* tökéletesíti. A hét ajándék belénk helyezett isteni “program”, hogy önmagunk fölé tudjunk emelkedni, s

²⁴ AQUINÓI SZENT TAMÁS, 2008, 414. A Bibliában ritkán jelenik meg közvetlenül. Két rövid utalás azonban általánosan ismert volt, s Dante, úgy látszik ezeket vette alapul. A 73. zsoltárban *Consilio tuo deduces me, Et in gloriam tandem suscipies me* (24.sor: Tanácsoddal vezetsz és majd dicsőségbe fogadsz) a végső ismeret megelölegzése, ajándék a jó irányba való haladás égi segítségére. Közvetítőkön keresztül hangzanak el az ilyen típusú tanácsok. A szent Pál által mondott: *Mit tegyek uram?* (Ap.csel.20.10) bizonytalan helyzetben lévő vár segítséget.

megkapott javak állandó tökéletesítésével magunk gondoskodjunk üdvözülésünkről. És segítsük ebben embertársainkat.

Tamás az ajándékokat önmagukban, majd az erényeket és ajándékokat hasonlóságuk alapján közös hierarchikus rendbe állította. Az előbbieket kétféle sorrend szerint tagozódnak: ha az alapelv az, hogy a *lehetőség* milyen *tevékenységre* tökéletesíti az embert, akkor az értelmiek vannak elől: bölcsesség, értés, tudás, tanács, majd őket jámborság, erősség, félelem követi (ahogyan a sarkalatos erények közül a bölcsesség vezet, utána az igazság, amely megelőzi az erősséget és a mértékletességet²⁵). Tárgyát tekintve viszont “a tanács és az erősség megelőzik a tudást és a jámborságot”²⁶. Az abszolút sorrend legelején a teológiai erények álltak, utánuk a Szentlélek ajándékai (amik által a “lélek összes potenciái ráhangolódnak arra, hogy alá vessék magukat az isteni indításnak”), következnek, majd az értelmi, s végül az erkölcsi erények²⁷ zárják a sort.

A tanács ajándékait a *secunda secundae* ötvenkettedik kérdése négy szakaszban tárgyalja²⁸. Nyilvánvaló, hogy mindenki rászorul egy olyan valaki irányítására, aki mindent teljes mértékben ismer. Az irányítás a tanács ajándéka révén valósul meg. Az Istentől indított emberi ész a változás határpontjához érve átalakul, de ezzel nem szűnik meg változtató hatása a változtatható lényre, hanem később is “fenntartja bennük teendőik ismeretét”. Másként változtatja Isten az üdvözültek lelkét (bennük nem merült fel a vizsgálódás kétkedése, egyszeű aktussal fordulnak Istenhez tanácsért az alacsonyabb rendű lényekről), mint a földi vándorúton lévőket. (Dante a *Purgatórium* szereplőivel együtt *status viatoris*ban.)

Nemcsak Isten vezetheti ezáltal azokat, akik önmaguk számára nem elégségesek, hanem ezek igényelhetik a náluknál bölcsőbbek tanácsát is. A tanács arról szól, ami hasznos eszköz a cél elérése érdekében. Belátható, hogy “a tanács ajándéka megfelel az okosságnak, mint azt segítő és tökéletesítő tényező”²⁹. Az isteni dolgokról való helyes ítélet az ész vizsgálódása alapján a bölcsességhez mint értelmi erényhez tartozik, de ez közvetlenül nem szabályoz, kontemplatív, ismeri a cselekvés helyes normáit. A helyes normák emberi cselekedetekben való érvényesítése a bölcsesség mint ajándék feladata. Az egyéni cselekedetekkel kapcsolatos okosság arról gondoskodik, hogy az eszközök kellő módon irányuljanak a jó célra, s az is jó, ami a helyes célra irányul. Az *okosság* feladata elsősorban a megfelelő kormányzás, a közösség üdvözülés felé való terelése. Az egyént a cselekvésre ösztönző okosság legfontosabbika a tanács (rajta kívül van az ítélet és a rend). Ez a cél

²⁵ Danténál ettől eltérő a sorrend, ami abból eredhet, hogy a költő az erényeket a hagyománynak megfelelően különböző mozgó egekhez rendelte, amiknek sorrendje abszolút módon kötött volt. (A keresztény Európában valószínűleg Ficino volt az első, aki *De Sole* (1494) című munkájában hermetikus eszmék hatására kimozdította a Napot Venus és Mars közül, s az égbolt urává emelte, aki többi bolygó mozgását is befolyásolja. A firenzei Signoria néhány hónappal később, decemberben törölte el Dante utódaira vonatkozó halálos ítéletet.)

²⁶ AQUINÓI SZENT TAMÁS, 2008, 421

²⁷ AQUINÓI SZENT TAMÁS, 2008, 422

²⁸ AQUINÓI SZENT TAMÁS, 2014, 333-337

²⁹ AQUINÓI SZENT TAMÁS, 2014, *ibidem*

eléréséhez felhasználható eszközök racionális megfontolását jelenti, s olyan egyenes személyiséget, aki erre képes és hajlandó elfogadni mások tanácsát is³⁰.

Természetes, hogy a teológiai terminus költői kontextusban is megjelent. A *consiglio* emellett gyakran “elhatározás”, “vélemény”, “javaslat”, “kétség”, “tehetetlenség”, “törvény, esetleg más köznapi jelentést kapott, sőt egyszer Vergilius maga a bölcs *Tanács* (Pg.13.75). Igei alakjával együtt a *Commediában* huszonhatszor szerepel. Ez két és félszerese a *sentenzáénak* és ötödede a *conviénének*. Míg a poétikai szakkifejezés jellegét vesztett előbbi szónál nem sikerült egyértelmű és határozott különbséget felfedezni a három főrészbeli használat között, addig a *consigliónál*, ha teológiai a szubsztrátuma, nyilvánvaló a jeletéstartományok közötti minőségi különbség. Felfelé emelkedve egyre gyakrabban hangzik el (7-8-11).

A pokol a gonosz tanácsok birodalma, sőt, számukra külön bugyrok készültek. Ezek közül kettő emelhető ki, ahol ez a szó (régmúlt idő, főnév) hangsúlyozottan és többször szerepel. Mindkettő vallási környezetben. Az előbbi a három karóval földbe szúrt hipokrita Kajafás ellen-bölcsességét elevenítette fel, “inkább egy ember haljon, mint az egész nép”: *consigliò i Farisei che convenia*³¹ / *porre un uomo per lo popolo a' martiri* (Inf.23.116-117). A másik Guido da Montefeltro³² ghibellin hadvezérből ferences barátta váló cinikus alak, aki inkább a róka, mint az oroszlán erényével rendelkezett. VIII. Bonifáccal való esete valóban gonoszság a négyzetben. A pápa aljas célja elérése érdekében vár tanácsot, s még mielőtt ezt megkapná, az *oldás* Istentől kapott joga alapján máris feloldozta a szerzetest a *consiglio fraudolente* büntette alól. A tanács pedig: magas széken győztessé tesz az, ha sokat ígérsz és keveset tartasz meg belőle (Inf.27.110-111). Dante részéről nem kis bátorság kellett ahhoz, hogy a pápát Kajafásnál is mélyebbre helyezze. Az antik világ legnagyobb csalója, a zseniális szónok és tanácsadó Ulysses környezetében ugyanakkor nem tűnik fel.

A *Purgatorium* első felében a szó szemantikájában az alapos előkészítés, meggondolás jelentés kapott vezető szerepet. Közvetlenül a *Commedia* szerkezeti, morális, teológiai, sőt földrajzi szempontból központi témája, a szabad akarat tárgyalása befejezésekor hangzanak el a szavak (negyedik párkány, torkosok): *innata v'è la virtù che consiglia* (Pg.18.62: ott van a velünk született erény, amely tanácsot ad). De ez csak hívás, a jót és hamisat megkülönböztetni és megítélni képes *pars intellectiváé* a végső szó. Mi szabadon dönthetünk, elfogadjuk-e a segítséget? Ettől följebb, de még *Purgatoriumban* a *consiglio* szó az *eterno* (Danténá hosszú t-vel) jelzöt kapta meg (értsd isteni elrendezés), először a csontsovány Forese Donatitól (Pg.23.61, hatodik párkány, torkosok).

A jelző átvezet Merkúr egébe, ahol Beatrice azt ajánlja Danténak, hogy amennyire csak képes rá, hatoljon az *isteni birodalom* mélyére, ő segíteni fog a megértésben (Par.7.95).

³⁰ A kérdéssel kimerítően foglalkoznak Romanus Cessario atya kézikönyvei. CESSARIO, 2002, CESSARIO, 2008.

³¹ A az első ige pusztán a tanácsadás tényét rögzíti, a második szerkezet annak tartalmát, ami itt az egyén (Krisztus) és a közösség (zsidó nép) érdekeinek hamis szembeállítására.

³² Önbemutatóját E. Auerbach mint az elhagyás és lényegre koncentráció után maradó titkos szám említi: *io fui uom d'arme, e poi codigliero*, 67. sor (AUERBACH,1979,131)

A Nap egében a téma ismerője, szent Tamás mondja: a gondviselés olyan tanáccsal irányítja a világot (elrendezésének bölcsességével), amelynek mélyére semmilyen teremtmény sem képes hatolni (11.29). Bonaventura szerint az első tanácsot Krisztus adta (12.75). De emberektől is jöhet jó tanács. Szaturnusz felé a *pronte al consiglio che 'l mondo governa* sort a fénysugárban megjelenő Damiani Péter jelentette ki. A felülről beható isteni fény ereje egyesül az emberben lévő szemlélettel, s az emberit önmaga fölé emeli, olyannyira, hogy készséges szolgálója lesz a világot kormányzó tanácsnak, bár ennek a legmélye, tudja, el van zárva a teremtett lény elől (21.71). További példák mellőzésével is jól látható, a szó jelentése huszonhat stáción keresztül nagy utat tett meg. Kajafás pokoli érvelésétől kezdve odáig, hogy szent Bernát imájában az *örök tanács* a Szentlelket jelentette, amelynek a Szűz Anya a beteljesítője. Jelzője (harmadszor a műben!) az *eterno*. Az emberiség megváltása isteni szándékának beteljesítője, s a *figlióval*, Krisztussal alkot rímkettőt (Par.33.3). (3-mal való meghatározottsága számszimbolikai szempontból is figyelemre érdemes.)

A mű során a *consiglio* (consigliare/dare consiglio ragozott alakja csak kétszer fordul elő) főnévnek, úgy tűnik, időnként a *conviene* az igei alakváltozata, ilyen megszorítással Dante szinonimaként használta őket (pl. Pg.10.10), ami a tartalmi *adequatio* nyelvtani jele.

Szavak és szerkezetek

A Dantét túlvilági útján vezető társak személyiségük, tudásuk jellege és mélysége különbözőségéből eredően más és más módon éltek a rövid (egy, másfél soros) tanácsadás lehetőségével. Ezek többsége nem kizárólag a költő személyének szól, hanem rajta keresztül bárkinek, aki az övéhez hasonló utat választott. A gondviselés közlési *aktusa* következtében ők már ismerték a költő helyzetét, jellemét és célját. A megszólítások sorrendben: (A) *te* (Vergilius), *frate mio* (Mathelda), *Dante* (Beatrice), *Questi* (ez=ő, szent Bernát). Az első három közvetlenül a költőnek szól, őt indítja a lélek, s a földön hangzik el. *A te convien tener altro viaggio* (Inf.1.91, más úton kell menned) *Fratre mio, guarda e ascolta* (Pg.29.15, ld. fent), *ché pianger ti convien³³ per altra spada* (Pg.30.57, más kard/csapásá/tól kell sírnod, értsd: nem Vergilius hiánya miatt).

Bernát viszont nem vezetettjéhez beszélt, hanem közbenjárt Máriánál Dante istenlátása érdekében. Az Empyreum határán nem sok értelme lett volna már neki tanácsot adni. Bernát nem is ezt teszi. A kérés arra vonatkozik: a rengeteg (negatív) tapasztalat dacára Dante ugyanolyan tökéletes legyen, mint amilyen isteni indíttatásakor indítója volt. A kegyelem segítségével tüntesse el az utolsó benne lévő határvonalat: *conservi sani, / dopo tanto veder, li affetti suoi* (Par.33.35-36: őrizd meg épségben, miután oly sokat látott, érzéseit).

A *tanács* mögül, mint palimpszeszt vagy vízjel, általában előtűnik a vele „egy méhben született” erény. Vergiliusé és Matheldáé bölcs belátásra, ismeretszerzésre, Beatricéé erőre,

³³ A mindkettőjük első megszólalásában elhangzó szó az *altróval* együtt rendkívül súlyos figyelmeztetés: változtatnod, szenvedned (tökéletesedned) kell, a benned lévő ész (*potentia*) és a kívülről kapott támogatás segítségével. A *con-viene* (prep. –val, –vel, össze- + halad, jön stb. lat. *convénire* „összejön, egyezik, összehangolódik, megér). A tanácsadásra kiváltképpen alkalmas kifejezés összesen 130-szor olvasható a *Commediában* (17-15-18). (Egyszer a tagadása, *disconvien*, nincs *conveniente*, *convenuto*.) A mozgás egyik alapigéjéhez kapcsolt prepozíció feltétlenül kettő vagy több összetevőre utal, ezek szerencsés együttese olyan állapotot eredményezhet, amelyre Danténak szüksége van és ami „megéri” számára.

Bernáté mértékletességre hívott fel. A *közbenjáró* ötven sorral lejjebb megismétli a *sír* igét, s megmagyarázza, hogy a földi paradicsomban miért kell tovább bűnhődnie. A helyzet szinte jogi érvelést³⁴ igényel, az elkövetett bűnt és az érte járó szenvedést arányba kell hozni: *perché sia colpa e duol d'una misura*³⁵ (Pg.30.108), amivel szemben Dante nem emelhet kifogást. Beatrice itt az igazságosság erényét gyakoroltatja vele, ami a fejedelmek, mások felett döntéseket hozó vezetők, bírák tevékenységét elsődlegesen meghatározó virtus (Jupiter a *iustitia* hatását mutató uralkodók, bírák ege). A *második* találkozásukkor a hölgy felsőbb hatalomként, uralkodói tartásban tűnt fel szemei előtt (admirális, 58, királyi mozdulattal, 70, szigorú anya, 79).

Dante töretlenül és feltétel nélkül bízik vezetőiben. *Tanács* adásához elegendő helyzetének, állapotának felülről történő meghatározása, ennek kijelentése, nem szükséges utasítást adni. A parancsot Dante adja magának. Ennek teljesítésével oldható fel elismert bűnössége és eredeti, jó önmagához való visszatérés akarása közötti feszültség. Kijelentő és felszólító módok váltakozva szerepelnek³⁶. Vergiliusnak Dante javát akaró második megállapítása: „én úgy gondolom, hogy te követsz engem, s én leszek a vezetőd” (*penso e discerno / che tu mi segui*³⁷, *e io sarò tua guida*, Inf.1.112-113). Később, a pokol kapuja feliratának értelme nem volt világos számára, segítséget kért megfejtéséhez. Mielőtt ezt Vergilius megmondta volna neki, felkészítette a helyes szellemi és erkölcsi hozzáállásra. Mindkét viszonylatban a *convien* szót használta: itt el kell hagyni minden gyanút, és gyávaságának meg kell szűnnie. Mindkét mellérendelt tagmondatban általános alany szerepel, ami talán azt jelentheti, hogy Vergiliusnak saját magát is fel készítenie a várható szörnyűségekre és bátornak kell lenni (valóban voltak neki is nehéz pillanatai). A bennük lévő önvédelmi *sospetto* megsemmisítése nemigen értelmezhető másként, mint a természetesnek a fordítottja: nem abban kell kételkedni, hogy a jónak látszó dolog valójában rossz, hanem abban, hogy ne essenek áldozatul a rossznak, ha az jónak mutatja magát. Ahol minden rossz, a jó csak hamis látszat lehet. Az okosság a tanács révén sarkallja cselekvésre az embert. A másik „halálra ítélt” tulajdonság a gyávaság, ami természetes körülmények között az óvatosság álcáját is magára öltheti. A negatív világban ez utóbbival is le kell számolni. Megmarad ellentéte, a bátorság: az *erősség* törekvő *potentiája* mögül nem a bölcsesség (mint a mondat első felében), hanem a *fortitudo* erénye tűnik át.

A *conducitrice* gyakran kérdés formájában adott tanácsokat, ezekkel értelmének hiányosságait tudatosította Dantében. A paradicsomban már nem az utazó elhatározásával, helyes törekvésével van baj, hanem tisztánlátásával. „Nem tudad, hogy...?” kezdetű Beatrice-mondatok rávezetéssel adnak segítséget. Az első ilyen újbóli találkozásuk legelején, közvetlenül a hölgy névvel történő bemutatkozása után hangzik el, s eléggé talányos.

³⁴ Egyébként a *convienéne* is van tranzitív használatban ítélet jelentése: „Citare in giudizio: c. qualcuno in giudizio, o davanti ai giudici, intentare contro di lui un'azione giudiziaria.” (<http://www.treccani.it/vocabolario/convienire/>)

³⁵ Ezt a sort Babits a *Zsoltár férfihangra* c. versében fordította le pontosan: „hogy bűn és gyász egysúlyú legyen”.

³⁶ A *convenire* ige, amelynek a műben nem hangzik el felszólító módú alakja, tartalma a Szentlélek által megajándékozottak számára önmagában felszólítás.

³⁷ A *segui* igealak kijelentő és felszólító módú egyaránt lehet, bizonyos főmondatok állítmánya után a *chevel* bevezetett kötőmód *segua* lenne (hogy te kövess).

Soronként ismét két, nyelvtani szempontból azonos értékű mondat: „*Come degnasti d’accedere al monte? / Non sapevi che qui è l’uom felice?*” (Pg.30.74-75). A vergiliusi általános alanyok után itt nagyon erősen hangsúlyozott az, hogy ki a megszólított. A második személyű *te* korábbi cselekedetei *remoto* (egyszeri régmúlt eseményre utal) és *imperfitto* (múlt idejű folyamatos) igealakban állnak, a jelen helyzet a korábbiak következménye, s a múlt még nincs teljesen eltörölve. Dante mindkét kérdést válaszolatlanul hagyta, hiszen ezek valójában nem is kérdések voltak. Az elsőre, miként találta magát méltónak arra, hogy a hegyre jöjjön, (értsd: üdvözüljön)? néhány sorral lejjebb maga Beatrice adott választ: a megszégyenülten álló költőre születésekor bőségesen záporoztak mind az erények (a bolygók befolyása, 111), mind a Szentlélek ajándékai (isteni kegyelem zápora, 113). A második kérdés (nem tudtad, hogy itt boldog az ember?) feltevését akár fölöslegesnek is tekinthetnénk, hiszen egy híján 14233 sor tartalmazza a reá adott helyes választ. Hogy nem biztosan erről van szó, a rím mutathatja. A *felice* olyan rímhármas tagja, amelyben a másik kettő a *dice*, illetve a *Beatrice*. A hölgy neve mellett két legfontosabb jellemzője szerepel: Isten által teremtett világ tökéletes rendjének revelálása, kimondása, és szemléletéből adódóan az érzék(szerv)ek tökéletesen boldog állapota, elvarázsolt gyönyörűsége (Auerbachnál *incanto dei sensi*). A költő számára nem az az újdonság, hogy a lelkek a paradicsomban boldogok, hanem Beatrice túlvilági szerepe, jelentősége az ő üdvözülésében. A kérdés a felismerést, a tudat változtatását sugalmazza.

Beatrice a Szaturnusz égében az előbbihez hasonló banális kérdést tett fel: *non sai tu che tu se’ in cielo?* (Par.22.7 te nem tudod, hogy te az égben vagy?). A nem egészen egy hendecasyllabust kievő csonka sorban két segédige ragozott alakja melletti két *tu* még tovább erősíti, hogy a kérdés Danténak és Dantéről szól. Lehet, hogy ez a megoldás verstani okokra visszavezethető pleonazmus. Lehet, hogy nem. Az előtte lévő sorokban a szerzetesrendek züllése és szent Benedek csodálatos megjelenése miatt megzavarodott költő, mint gyermek az anyjához, akiben a legjobban bízik, Beatricéhez fordult, aki a fenti szavakkal hamar megvigasztalta. A kérdés a hamis tudat (mint gyermek, tévesen azt hiszi, nem az égben van) és a léthelyzet közötti nyilvánvaló ellentmondásra világít rá, s Dante azonnal korrigált. Majd Beatrice azt tanácsolta, új jelenség felé forduljon (19-22).

A műben a „jól figyel, aki megjegyzi” (Inf.15.99) magatartásra való felhívás több változatban elhangzik. Ugyanazt a terminológiát és érvelési szerkezetet használta, amikor nem a vezető, hanem a találkozott bűnösökkel, tisztulókka vagy üdvözültekkel beszélgetett. Velük szembeni érzelmi viszonyát és tanácsaik használhatóság nem annyira a túlvilági hierarchiában elfoglalt helyük, hanem inkább az határozta meg, mit jelentettek Dante számára. A tanácsok időnként sorsára irányuló jóslatokkal kapcsolódtak össze. A *Commedia* sajátos időszemléletéből következően, egyrészt azért mert a túlvilági beszélgetőtársak nagyobb ismeretekkel rendelkeztek jövőjéről (Cacciaguida), másrészt Dante képességeinek ismeretében „kikalkulálható” volt 1300-hoz utáni sikeres, de fájdalommal járó tevékenysége (Brunetto Latini).

Témánk szempontjából újabb, részletes tárgyalást igénylő kérdéskör a mű fiktív világából szándékosan kilépő, az olvasók gondolkodására, életvitelére vonatkozó hasznos ismeretek közlése. A közvetlen odafordulás nyitott ajtókat jelent, amelyek nemcsak azt

mutatják, hol tart éppen fejlődésében a túlvilági utas, hol milyen problémák foglalkoztatják és miért, hanem be is vonja az olvasókat az események sodrába, sőt, mint hangsúlyoztuk, ebben egzisztenciálisan teszi őket érdekeltté. Néhány példát a (már bizonyosan) üdvözültek köréből „kiszóló” javaslatok közül veszünk, amelyeken a *bölcsesség* erénye tűnik át. A még döntési helyzetben, földi zárandokúton lévőket helyes gondolkodásukban, tájékozódásukban segítő hang sokszor (de nem mindig) maga Dante, aki így, *volens-nolens*, mások számára a Szentlélek szócsöve lett.

Őrült az az ember, aki azt reméli, hogy az értelme (*ragione*) képes felfogni a végtelent, s a Szentháromság titkának a mélyére tud hatolni. A mi lét- és tudatfokunkat meghaladó Teremtőt nem birtokoljuk, s így nem tudhatunk az okból következtetni az okozatra (*propter quid*), csak fordítva, a teremtett világ ismeretéből a teremtőre (*quia*). Ennek igazsága Platón és Arisztotelész jelenlegi helyzetén is megmutatkozik. Vergilius tanácsa: *State contenti, umana gente, al quia* (Pg.3.37: Elégedjetek meg, emberi nem, a miérttel). Valamivel feljebb, ugyanebben a témakörben, Oderisi a festészet és irodalom hatásának időbeli korlátozottságról és a hiábavaló művészgögről beszélt: *Oh vana gloria de l'umane posse!* (Pg.11.91: az emberi lehetőségek hiábavaló dicsősége). A jelen korlátozottsága és a bizonytalan jövő viszonyának pontos kijelentése Clemenza szájából hangzik el: *Taci e lascia muover li anni* (Par.9.4: hallgass és engedd az éveket haladni).

A bölcsességre (erény) jutás, az állandó tanulás fontosságára számos alkalommal felhívta olvasóit. Padba ültette őket, s véleményt mondott felkészültségükről. Az aktivizálandó és elérendő *ajándékok* közül ebbe a kategóriába tartozik még a bölcsesség (mint ajándék), az értelem és a tudomány. Az értelmi képességek legnehezebb helyzetben akkor vannak, amikor a tudás minden formája fölé emelt hit kérdéseivel kapcsolatban kell megfelelő választ adniuk. A velük szembeni maximális elvárás teljesítési szándéka és korlátozottságuk elismerése okozta feszültséget Dante az *angyalok kenyere* metaforában tudta feloldani. Ebben is hosszú hagyományra támaszkodhatott. Beatrice a *hit* birodalmába vezeti, amely nagy elméleti tudást igényel. A Paradicsom második énekében, megint évezredek képet átvéve (CURTIUS, 2002, 147-150) bátor tengerésznek³⁸ mutatja magát, akinek a hajója mások által sohasem járt vizeken, égi segítséggel énekelve halad előre. Félti olvasói egy részét, akiket a versek szépsége elragad, de „kis csónakokban” ülnek. Gyenge szellemi adottságaikkal nem lesznek képesek megérteni a teremtésnek mindazt a csodáját, amit ő látott és megénekelte. Ők térjenek vissza a partra (*tornate a riveder li vostri liti*), mert elvesztve szemük elől a magabiztosan és gyorsan haladó költőt, el fognak tévedni. Azok a kevesek viszont, akik az „angyalok kenyérével” folyamatosan táplálkoznak, indulhatnak utána, használhatják segítségét, amelyet az ő hajója követése jelent.

A 10. énekben Dante a Nap egébe száll, ahol metafizikai kérdésekről fog beszélgetni a legnagyobb teológusokkal. Erre külön fel kell készítenie az eddigre már egyébként is válogatott olvasóit, hiszen roppant nehéz tárgyat jegyzett itt le, *Or ti riman, lettor, sovra 'l tuo banco*, (Par.10.22: Most maradjál, olvasó, a padodban)

³⁸ A földi prologusban helyzetét a hajótöröttéhez hasonlította.

- AQUINÓI SZENT TAMÁS** (2008), *A teológia foglalatata*. Második rész 1. Fordította Tudós-Takács János. Budapest, Gede Testvérek.
- AQUINÓI SZENT TAMÁS** (2014) *A teológia foglalatata*. Második rész 2. Fordította Tudós-Takács János. Budapest, Gede Testvérek.
- ARISZTOTELÉSZ (1991), *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Telosz, Budapest
- AUERBACH**, Erich (1946), Figurative Texts illustrating certain passages of Dante's „Commedia. *Speculum XXI*, 474-489.
- AUERBACH**, Erich (1979). *Studi su Dante*. Milano, Feltrinelli.
- CASSEL**, Antony K. (2004), *The Monarchia Controversy*. Washington, The Catholic Univ. Press of America Press,
- CESSARIO**, Romanus (2002), *The Virtues, or The Examined Life*. Continuum.
- CESSARIO**, Romanus, 2008 *The Moral Virtues and Theological Etics*. Second Edition. Bloomington, University of Notre Dame.
- CURTIUS**, Ernst Robert (2002) *Letteratura europea e Medio Evo latino*. Firenze, La nuova Italia.
- DANTE ALIGHIERI, (1965), *Összes művei*. Budapest, Magyar Helikon.
- PÁL** József (2012) *Szó és rím Dante költészet-fogalmában*. http://mta.hu/data/cikk/11/72/41/cikk_117241/Pal_Jozsef_dante0917.pdf
- SHAPIRO** Marianne (1999), *De vulgari eloquentia. Dante's Book of exile*. Nebraska University Press.
- SZENT ÁGOSTON** (2000), *A keresztény tanításról*. Ford. Böröczki Tamás. Kairosz Hungarus.
- WELLEK**, René (1955), *The Crisis of Comparative Literature* (In: *Concepts of Criticism*. Yale University Press, Yale 285.
- WERNER**, Jakob (1966), *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*. Heidelberg. Carl Winter Universitätverlag..